

شهیدی در آینه آثارش

سید حسن اسلامی

اشاره

بررسی آثارش خامی ناقد را می‌رساند. گفتنی است که از مرحوم شهیدی آثاری کهن‌تر، مانند اسلام و مهدویت و چراغ روشن در دنیای تاریک بر جای مانده است که نگارنده به آن‌ها دسترسی نیافت. سخن آخر آن که اگر نگارنده امروز می‌خواست درباره مرحوم شهیدی بنویسد، بی‌گمان به گونه دیگری می‌نوشت، لیکن ترجیح داد که همان حال و هوای هنگام نگارش را نگه دارد و از دستکاری متن بپرهیزد. امید که کتاب‌شناس کوشایی با کار خود کاستی‌های این نوشته را برطرف کند و اثری زیننده آن زنده یاد، به دست دهد که به نیکی همه آثار وی را معرفی کند.

۱. اباذر غفاری، ترجمه و تألیف نویسنده جنایات تاریخی، تهران، کتاب فروشی حافظ، قطع جیبی، ۱۱۸ صفحه.
مؤلف کتاب، قدری قلعه جی است و استاد مرحوم شهیدی کمترین اشاره‌ای به نام و نشان او نمی‌کند؛ جز این که سنی مذهب است و نوشته‌اش از «لحاظ تاریخی پرمایه نیست». این کتاب در دهه سی ترجمه شده و از اظهارات و تعلیقات مترجم آن سرشار است. مقدمه‌ای از عبدالله العلالی به اضافه مقدمه مترجم کتاب، حال و هوای نوشتن چنین کتاب و تصویری را که در مصر از ابوذر به عنوان یک سوسیالیست معرفی شده بود، به دست می‌دهد. نظم و ترتیب مطالب کتاب، مانند دیگر کتاب‌هایی است که در این دوره نوشته شده است. استاد در این کتاب نام خود را نمی‌برد و به نوشتن «نویسنده جنایات تاریخی» اکتفا می‌کند.

مرحوم استاد دکتر سید جعفر شهیدی نیم قرن را صرف تأمل و تحقیق در سه حوزه تاریخ اسلام، ادبیات فارسی و اسلام و مسائل روز کرد و در این زمینه آثاری به جای گذاشت که برخی، مانند ترجمه نهج البلاغه و پس از پنجاه سال، از بختیاری فراوانی برخوردار بودند و بارها چاپ شدند. نگارنده، سیزده سال پیش کتاب‌شناسی تحلیلی آثار ایشان را فراهم آورد که اکنون به نشان ادای دین در این جا به کسی عرضه می‌کند که عمر خود را وقف ترویج فرهنگ دینی این مرز و بوم کرد و خدماتی ارزنده به تحول و رشد ادبیات فارسی کرد. این نوشته، آثار آن مرحوم را تا سال ۱۳۷۳ پی گرفته است. آثار استاد پس از این دوران به چند اثر محدود می‌شود و کهولت سن به ایشان اجازه ارائه کارهای بیشتری نداد. در واقع، هدف این نوشته آن است که به پاسداشت مقام ایشان، معرفی آثارشان را بهانه‌ای قرار دهد تا برش‌هایی از مقاطع فکری ایشان را آشکار کند و برخی از ابعاد فکری ایشان را برجسته سازد. ارزیابی کار ایشان از عهده این نوشته خارج و معرفی همه نوشته‌های ایشان دشوار است. با این حال، کوشش شده است تا کتاب‌ها و مقالات ایشان به دقت توصیف شوند. گاه ملاحظاتی نیز درباره این نوشته‌ها ارائه شده است که صرفاً دیدگاه خواننده‌ای علاقه‌مند و پیگیر را باز می‌گوید. زیرا ندیدن پنجاه سال فراز و فرود کار نویسنده در

کتاب حاضر، زندگی و افکار ابوذر را داستان گونه بیان می کند. عناوین عمده کتاب بدین شرحند: تاریخ نو، به سوی یثرب، دو خلیفه نیکوکار، دادخواه، اخراجی، برای تاریخ، از گفتار ابوذر، پاره ای از حدیث ها، از وصیت های پیغمبر به او و از وصیت طولانی پیغمبر به او.

این کتاب بی هیچ تغییر و اصلاحی، پس از انقلاب اسلامی ایران از سوی نهضت زنان مسلمان با عنوان «آواره بیابان ریژه: ابوذر غفاری نخستین انقلابی اسلام و با عنوان روی جلد ابوذر چاپ و منتشر شده است.

۲. از دیروز تا امروز؛ مجموعه مقاله ها، به کوشش هرمز ریاحی و شکوفه شهیدی، تهران، قطره، ۱۳۷۲، ۸۴۲ ص.

این مجموعه دربردارنده ۶۸ مقاله، سخنرانی و گزارش سفر مرحوم دکتر شهیدی از سال ۱۳۳۶ تا ۱۳۷۱ است. مقالات، سخنرانی ها و گزارش های این مجموعه قبلاً به چاپ رسیده اند و اکنون بی کمترین تصرفی و با حفظ صورت نگارشی گذشته، یک جا چاپ می شوند. این مجموعه در سه بخش تنظیم شده است: تاریخ و فرهنگ اسلامی (سی مقاله و سخنرانی)، زبان و ادبیات (سی مقاله و سخنرانی) و سفرنامه ها (هشت گزارش).

قدیمی ترین مقاله درباره مرگ علامه سید عبدالحسین شرف الدین است که در تاریخ ۱۳۳۶ تحریر شده است. مرحوم شهیدی مسائل تاریخی و دینی را نیز چون مسائل ادبی کاویده اند، اما این صبغه ادبی از دیگر جنبه های کار نمی کاهد. طول مقالات از دو تا شصت صفحه متغیر و سطح علمی آنها متفاوت است و گویای بالندگی و تکاپوی نویسنده در مراحل گوناگون زندگی خود است. این مجموعه شامل همه مقالات استاد نیست و برخی از مقالات چاپ شده در کتاب ها و مجلات، مانند یادنامه مطهری و فصل نامه میقات و پاسدار اسلام، را در بر نمی گیرد. عناوین برخی از این مقالات عبارتند از: قسب و کروت، سمندر، در شهر نقش آفرینان، نفوذ اسلام در شبه قاره هند، قرآن صامت از زبان قرآن ناطق، حجاب در قرآن، مدیحه های سعدی و اقبال ستیزه گر.

مقالات «افکار و عقاید کلامی ناصر خسرو»، «مینوی و فرهنگ اسلامی» و «چهره ناشناخته تشیع» از مقالات خواندنی و همچنان آموزنده بخش نخست کتابند.

بخش دوم که قوی تر از دیگر بخش هاست، مقالات خواندنی متعددی دارد از جمله: «نقدی تاریخی و ادبی بر میمه فرزندق» درباره درستی و نادرستی انتساب این قصیده به فرزندق و تعداد حقیقی ابیات آن و ممدوح فرزندق در این قصیده و «ستایش و سوگ امام هشتم (ع) در شعر» است.

برای آشنایی با سبک استاد و محتویات این مجموعه مقالات، چکیده سه مقاله را نقل می کنیم. این مقالات به ترتیب عبارتند از «تفسیر، تفسیر به رأی، تاریخ و حدود استفاده از آن» (ص ۳-۱۴)، «ضرورت شناخت تاریخ اسلام» (ص ۱۳۳-۱۳۸) و «سمندر» (ص ۵۲۹-۵۳۴).

«تفسیر، تفسیر به رأی، تاریخ و حدود استفاده از آن»: این مقاله، در اصل، سخنرانی مرحوم شهیدی در مجمع البحوث الاسلامیه در قاهره و به زبان عربی بوده است که بعدها به پارسی برگردانده شده و بسط یافته است. استاد، نخست معنای لغوی و اصطلاحی تفسیر، تأویل و استنباط و تفاوت آنها را با یکدیگر بیان می کند. آن گاه ضرورت دست زدن به تفسیر قرآن را روشن کرده، حدود استفاده از تفسیر و تأویل را باز می نماید. شهیدی تفسیر را دو گونه می داند: ۱. تفسیر به مأثور یا اخبار معصومین و گفته مفسران سلف. ۲. تفسیر به رأی یا استناد به استنباطات شخصی مفسر. سپس درباره دامنه تفسیر به رأی، حدود و تاریخچه آن بحث می کند و نهی از تفسیر به رأی را متوجه نوع خاصی از تفسیر بر طبق هوا و هوس شخصی تلقی می کند.

مقاله ضرورت شناخت تاریخ اسلام، به دو پرسشی ناظر است که پس از انقلاب فرهنگی مطرح شد. پس از انقلاب فرهنگی درس دو واحدی تاریخ اسلام، به عنوان درسی عمومی برای تمامی رشته های دانشگاهی الزامی شد. این تصمیم سبب دو سؤال شد: ۱. دانشجوی - مثلاً - شیمی چه نیازی به آموختن تاریخ اسلام دارد؟ ۲. اساساً آیا آموختن تاریخ به تعلیم و معلم نیاز دارد؟

مرحوم شهیدی می کوشد تا در مقاله خود به این دو پرسش پاسخ دهد: درست است که دانشجوی شیمی - به عنوان شیمی دان - به دانستن تاریخ اسلام نیازی ندارد، اما او همیشه دانشجو نبوده و فردا می خواهد یکی از سرنوشت سازان جامعه اش باشد و باید سررشته جامعه خود را بشناسد و از تاریخ چهارده قرنه جامعه اش مطلع باشد.

در پاسخ به پرسش دوم باید گفت، اگر مراد از تاریخ، افسانه گویی باشد به معلم نیازی نیست و حیف از عمر که صرف آن شود و اگر مراد، تحلیل حوادث و تعلیل آنها برای راهیابی به آینده باشد، باید آن را آموخت. آن هم زیر نظر معلمی خبیر.

مرحوم شهیدی در مقاله «سمندر» می کوشد مفهوم و حقیقت سمندر را روشن کند: این واژه از «سالامندرا» ی لاتینی و یونانی است و در ادبیات فارسی و عربی نام جانوری است افسانه ای که آتش آن را نمی سوزاند. استاد، شواهد متعددی از نظم و نشر درباره معنای این کلمه ذکر می کند و در نهایت نتیجه می گیرد که ریشه این افسانه به آنجا بر می گردد که مسلمانان پنه نسوز را که در

استاد در این مقاله عربی به معنای «یک میلیارد مسلمان در آستانه قرن پانزدهم [هجری]»، مسئولیت خطیر مسلمانان را بررسی می کند. استاد پس از بیان تاریخچه ای از تهاجمات ضد اسلامی و گزارشی از وضعیت فعلی مسلمانان، از آنان می خواهد تا برای ادای تکلیف خود سه کار اساسی انجام دهند: ۱. بررسی و تحلیل دقیق اصول و ارزش های اسلامی به گونه ای هماهنگ با روح زمان ۲. پاکسازی ارزش ها و اصول اصیل دینی از آرایش هایی که در طول تاریخ بدان چسبیده است. ۳. ارائه اصول اخلاقی و ارزش های والای انسانی که در قرآن و سنت آمده است، به صورتی منطقی و مقبول و مؤثر در افراد.

۶. اندیشه سیاسی در کنگره بزرگ مسلمانان، کیهان اندیشه، شماره ۱۶، بهمن و اسفند ۱۳۶۶، ص ۶۰-۶۶.

استاد، حج را صرفاً فریضه ای عبادی نمی داند، بلکه آن را مانند نماز جمعه فریضه ای عبادی-سیاسی قلمداد می کند و برای اثبات نظر خود، آیات قرآن و سیره مسلمانان را به یاری فرد می خواند و از برخی متفکران اهل سنت که خود نیز چنین نظری دارند، لیکن به مقتضای سیاست روز دولت عربستان، چشم بر روی حق پوشیده، این سیاست را ترویج می کنند، گله می نماید.

در پایان این شماره کیهان اندیشه، مختصری از زندگی استاد آمده و در آن اشاره شده است که ایشان بیش از صد مقاله و بیست و چهار عنوان کتاب نوشته است.

۷. انقلاب بزرگ، نوشته طه حسین، تهران، علمی، چاپ دوم، ۱۳۶۳، ۲۴۵ صفحه.

این کتاب ترجمه الفتنة الکبری، درباره زمامداری خلیفه سوم، عثمان بن عفان و شورش بر ضد اوست. طه حسین در عرصه اسلامیات چند کتاب مفید دارد که برخی از آن ها به فارسی ترجمه شده است؛ از جمله کتاب فوق که به ضمیمه علی و دو فرزند بزرگوارش از همین نویسنده با ترجمه مرحوم احمد آرام منتشر شده است.

این کتاب، نخست در سال ۱۳۳۶ ترجمه و منتشر شده است و استاد با روحیه جوانی خود، جوانی و پیری طه حسین را با یکدیگر مقایسه می کند. طه حسین جوان، محقق است جسور، بی پروا و از مشایخ الازهر که کتاب فی الادب الجاهلی و فی الشعر الجاهلی را می نویسد. اما همین طه حسین در سنین پیری دست به عصا راه می رود و در الفتنة الکبری به دفاع از برخی عملکردهای خلیفه می پردازد و حرکت شورشیان را محکوم می کند. از این منظر، دفاع از سیاست خلیفه عثمان و محکومیت شورشیان، به معنای تعصب طه حسین نیست، بلکه به مقتضای تقیه و پاره ای از تأثیرات است و او می کوشد، آزادانه و نقادانه

چین قدیم وجود داشته، شناخته اند و آن را پر یا پشم پرنده یا چرنده ای پنداشته، و به قیاس، آن حیوان را نسوز گمان کرده اند و دیگران بر این تصور بناها نهاده و افسانه ها پرداخته اند تا کار بدین جا رسیده است. مؤید این نظر آن است که در فرهنگ لاروس، یکی از معانی سالامندر سنگی آمده است که در برابر آتش مقاوم است و به اصطلاح به آن پنبه نسوز می گویند. گفتنی است که این مجموعه مقالات به همین قلم در شماره ۲۶ آینه پژوهش، مرداد و شهریور ۱۳۷۳ گزارش و بررسی شده است.

۳. از ولادت تا بعثت، (در کتاب محمد، خاتم پیامبران) تهران، حسینیه ارشاد، ۱۳۴۷، جلد اول، صفحه ۱۶۵-۱۹۳.

حسینیه ارشاد به مناسبت آغاز پانزدهمین قرن بعثت، کتاب محمد، خاتم پیامبران را در دو جلد منتشر کرد. این کتاب حاوی مقالاتی از نویسندگان کشورمان درباره پیامبر اکرم، محیط عربستان و مباحث کلامی نبوت خاصه است.

سیره پیامبر اکرم در این کتاب در سه بخش تنظیم شده است:

۱. از ولادت تا بعثت؛

۲. از بعثت تا هجرت؛

۳. از هجرت تا وفات.

بخش های اول و دوم به قلم مرحوم استاد شهیدی و بخش سوم نوشته مرحوم دکتر علی شریعتی است.

استاد با انتقاد از دیدگاه کنستانتین ویرژیل گیورگیو، نویسنده کتاب محمد پیغمبری که از نو باید شناخت، مباحث این قسمت از زندگانی پیامبر خدا را با استفاده از کهن ترین منابع تاریخ اسلام طی این سرفصل ها نقل می کند: ولادت حضرت محمد، محمد یتیم، خردسالی محمد، حرب فجار، حلف الفضول، زناشویی خدیجه، امین امت و رسول آفریدگان.

۴. از بعثت تا هجرت، (در کتاب محمد خاتم پیامبران) تهران، حسینیه ارشاد، ۱۳۴۷، جلد اول، ص ۱۹۷-۲۲۴.

استاد، دومین مرحله زندگانی پیامبر اکرم (ص) را در این بخش طی سرفصل های زیر بحث می کند:

فرمان خدا، اصول اعتقادات، مسلمانان در صدر اول، رژیم سرمایه داری به خطر می افتد، مدینه آماده پذیرفتن اسلام می شود، پهلوانی دلیر به صف مسلمانان می پیوندد، هجرت به حبشه، مردی جسور به اسلام می گردد، صحیفه ملعونه، سفر طائف، مدینه آماده قبول اسلام می شود و توطئه دارالندوه.

۵. الف ملیون مسلم علی ابواب القرن الخامس عشر، در یادنامه استاد شهید مطهری زیر نظر عبدالکریم سروش. (تهران سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۳) صفحه ۲۳۱-۲۴۲.

حقایق تاریخی را بازگوید و از پاره‌ای مسائل پرده بردارد. مقدمه چند صفحه‌ای استاد شهیدی، خواندنی و مفید است.

طه حسین، در این کتاب بررسی نسبتاً خوبی درباره شخصیت افسانه‌ای عبد الله بن سبا دارد و پس از تشکیک در اصل وجود چنین کسی، به فرض بودن، او را کوچک‌تر از آن می‌داند که صحنه گردان و سیاست‌گذار آن دوران باشد. نویسنده با این که خود از اهل سنت است، بسیاری از سیاست‌های خلیفه را نقد می‌کند و تمایل جدی خود را به تشیع نشان می‌دهد.

۸. براهین العجم، تألیف محمد تقی سپهر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۱، ۴۳۰ صفحه.

این کتاب نوشته محمد تقی سپهر (لسان‌الملک) مؤلف مجموعه بزرگ ناسخ التواریخ است. موضوع کتاب در علم قافیه است. شاعران حرف یا حروف خاصی را در آخر ابیات شعرشان تکرار می‌کرده‌اند و آن را از محسنات شعر خود می‌دانسته‌اند. رعایت قافیه شرایط و اصولی داشت که در نظر گرفته می‌شد، از جمله پرهیز از قافیه کردن او و مجهول یا معلوم در شعر.

استاد این کتاب را با حواشی و تعلیقات مفید و با بررسی دقیق و نیز اشعار نقل شده در آن تقیح و تصحیح کرده است. استاد با نوشتن مقدمه‌ای درباره انگیزه نشر چنین کتابی، موضوع آن، شخصیت سپهر و زندگی او، خواننده را بیشتر با کتاب آشنا می‌کند.

۹. برگ‌هایی سیاه‌تر از تاریخی سیاه، فصلنامه مشکوه، شماره هفتم، بهار ۱۳۶۴، ص ۳۴-۵۷.

بازتاب فاجعه عاشورا در کوفه، مدینه و مکه، محور این مقاله را تشکیل می‌دهد. استاد پس از تحلیل شخصیت یزید، حجاج و حاکمان آن روزگار، واقعه حره و تجاوز به حرم رسول خدا و خونریزی در آن حرم مقدس را بازگو می‌کند. همچنین در این مقاله، به قیام مختار و انتقام از قاتلان امام حسین (ع) اشاراتی شده است.

۱۰. بیعت و چگونگی آن در تاریخ اسلام، کیهان اندیشه، شماره ۲۶، مهر و آبان ۱۳۶۸، ص ۱۲۵-۱۲۹.

استاد بحث خود را با بررسی معنای بیعت آغاز می‌کند و شواهدی از شعر عربی و فارسی به یاری خود فرامی‌خواند. سپس از تاریخ بیعت در جاهلیت سخن می‌گوید و آن‌گاه نخستین بیعت‌های صدر اسلام را برمی‌شمارد و نمونه‌هایی از بیعت را در تاریخ ایران اسلامی نشان می‌دهد.

۱۱. پرسشی رویاروی تاریخ نویسان، کیهان فرهنگی، شماره ۲، سال اول، اردیبهشت ۱۳۶۳.

این مقاله، مقدمه کتاب زندگانی علی ابن الحسین علیه السلام

است که قبل از نشر کتاب در کیهان فرهنگی به چاپ رسیده است. استاد در این مقاله - یا مقدمه - از خاطرات مکتب رفتن خود و شیوه آموزش اعتقادات و احکام اسلامی و این که امام چهارم را با صفت «بیمار» معرفی می‌کردند، سخن می‌گوید و از مورخان گله می‌کند که چرا در کنار این همه تلاشی که برای معرفی فلاسفه، شاعران و بزرگان تاریخی به کار برده‌اند، چندان کوششی برای معرفی بزرگان دین و امامان معصوم به کار نبسته‌اند.

۱۲. پس از پنجاه سال، پژوهشی تازه پیرامون قیام حسین علیه السلام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ شانزدهم، ۱۳۷۲، ۲۱۶ ص، چاپ اول، ۱۳۵۵.

تاکنون حدود یکصد و بیست هزار نسخه از این کتاب فروخته شده است که گویای حسن استقبال خوانندگان از آن است. استاد شهیدی با استفاده از منابع و متون دست اول، می‌کوشد عوامل و انگیزه این نهضت را بشناسد و بشناساند.

داستان کتاب، از محرم سال شصت و یک هجری آغاز نمی‌شود، بلکه به پیشترها - قبل از بعثت پیامبر اکرم - صلی الله علیه و آله - نظر دارد و بر سر آن است تا علت این قیام را در حرکت چند دهه اول صدر اسلام بیابد. در کتاب از وقایع نگاری مرسوم خبری نیست، بلکه کوشش در جهت فهم و تبیین یک جنبش و پیامدهای آن است. نشر کتاب، پخته، روان و زیبا است. گذشته و حال در این کتاب به هم می‌پیوندند، گویی که این حادثه هم اینک و در برابر دیدگان ما روی می‌دهد.

فصول کتاب عنوان ندارد، لیکن عمده مباحث بدین شرح‌اند: ظهور اسلام در مکه، فراموشی موقت خوی‌های جاهلی در میان عرب، قریش و میزان دینداری آنان، تعطیل قصاص در خلافت عثمان، ظهور طبقه سرمایه دار اسلام، به هم خوردن تعادل اقتصادی در اجتماع اسلامی، علی علیه السلام و مشکلات او به هنگام خلافت، بازگشت عرب به جاهلیت پس از نیم قرن، ناخشنودی ثروتمندان از حکومت علی علیه السلام، لایبالی‌گری حاکمان نسبت به مسائل دینی، نامه یزید به حاکم مدینه، وحشت عبیدالله از حمله مسلم، اختلاف روایت‌ها در مورد حادثه کربلا، محاسبه غلط کوفه و دمشق در باب حادثه کربلا، کشتار قاتلان امام، آشوب در عراق و آمدن حجاج به کوفه.

۱۳. تاریخ تحلیلی اسلام تا پایان امویان، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول ۱۳۶۲، ۲۴۰ صفحه. عنوان روی جلد: تاریخ تحلیلی اسلام.

این کتاب خلأ موجود درباره تاریخ اسلام به زبان فارسی را برای دانشجویان به سرعت پر کرد و به کتاب درسی تبدیل شد و طی

ده ساله اخیر بیش از ده بار به چاپ رسیده و نایاب شده است.

هر چند کتاب تاریخ اسلام مرحوم دکتر فیاض، مرجع مختصر و مفیدی در این باب است، لیکن به دلایلی کتاب استاد، گوی سبقت را از آن و کتاب های مشابه ربوده و در صدر نشسته است. این کتاب با تحلیل موقعیت جغرافیایی، سیاسی و اجتماعی عربستان قبل از اسلام می آغازد و با ظهور اسلام بحث را پی می گیرد و از درگیری های میان مسلمانان و مشرکان سخن می گوید و پس از بحث از خلافت پس از وفات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و مشکلات آن دوره، از حکومت امویان سخن می گوید و با تشریح حکومت نژادی مروانیان که ادامه حکومت امویان و احیای تفکرات جاهلی بود، کتاب به پایان می رسد.

مباحث کتاب در هفت فصل به این شرح تنظیم شده است: موقعیت جغرافیایی عربستان و اوضاع اجتماعی - سیاسی آن پیش از ظهور اسلام، ظهور اسلام، آغاز درگیری ها، خلافت پس از پیامبر صلی الله علیه و آله، حوزه اسلامی پس از شهادت علی علیه السلام، امویان و مروانیان.

این کتاب پیشتر با نام «تحلیلی از تاریخ اسلام» در دو جلد منتشر شده بود (تهران: نهضت زنان مسلمان، ۱۳۵۹ و ۱۳۶۰). چاپ قبلی بدون نقشه و تصویر است و چاپ آن چندین مرغوب نیست. لیکن استاد بر هر دو جلد آن مقدمه دارد. تاریخ تحلیلی اسلام، دارای نقشه و تصاویر خوبی است و چاپ مطلوبی دارد، اما از مقدمه مؤلف و اشاره به چاپ قبلی این کتاب با نام دیگر تهی است.

۱۴. تاریخچه ای از حج و حرمین، ماهنامه پاسدار اسلام، شماره نوزدهم، تیر ۱۳۶۲، ص ۴۴-۴۷، شماره بیستم، ص ۴۵-۴۷، شماره بیست و یکم، ص ۴۴-۴۶، شماره بیست و دوم، ص ۳۴-۳۷، شماره بیست و سوم، ص ۴۷-۵۱، شماره بیست و چهارم، ص ۴۲-۴۵ و ۵۰.

استاد طی این مقاله شش قسمتی درباره شرایط حج، مفهوم استطاعت، جغرافیای عربستان سعودی، شخصیت و عقاید محمد بن الوهاب، تاریخ مکه معظمه، حاکمان مکه، مسجد الحرام، کعبه، کعبه پیش از اسلام، تاریخ مدینه، حاکمان مدینه و مسجد النبوی و دیگر مساجد این شهر، سخن می گوید.

۱۵. ترجمه نهج البلاغه، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۸، ۱۰۷۲ صفحه.

ترجمه نهج البلاغه که محصول دوران پختگی و سالیان دراز تحقیق و تدقیق استاد است، به سرعت در میان خوانندگان متون دینی و پژوهندگان مشهور شده. در سال ۶۹- به حق - کتاب سال شناخته شد و تا پایان سال ۷۲ چهار مرتبه در تیراژ بالا چاپ گردید.

پرداختن به ترجمه متون دینی به ویژه قرآن و نهج البلاغه، خود را در معرض داوری و نقادای دیگران قرار دادن است و به توان و شجاعتی بسیار نیاز دارد. این ترجمه نیز در کنار استقبال بی مانند خویش، مورد پاره ای انتقادات قرار گرفت. عمده ترین انتقاد به استاد - پس از قبول درستی ترجمه و رعایت کامل امانت - در بند سجع بودن و دشوار خوانی پاره ای از عبارات است. از آنجا که سخنان مولای متقیان غالباً آهنگین و مسجع است، استاد کوشیده است این حالت را به پارسی برگرداند. اما از آنجا که به نوشته عنصر المعالی در قابوس نامه: «اندر نامه تازی سجع هنر است و خوش آید، لکن اندر نامه پارسی سجع ناخوش آید»، متن ترجمه هر چند زیباست، اما خیلی روان نیست و استفاده همگانی از آن اندکی دشوار است. این نکته، البته از ارزش فنی و هنری کار استاد نمی کاهد و ایشان در این اثر ماندگارش نشان داده است که زبان فارسی از پس بازگویی همه اندیشه ها بر می آید.

این کتاب شامل توضیح ناشر، مقدمه استاد درباره مفهوم بلاغت، نهج البلاغه و ترجمه های آن، شیوه استاد در ترجمه، مقدمه شریف رضی و سخنان حضرت امیرالمؤمنین (ع) در سه بخش خطبه ها، نامه ها و سخنان حکمت آمیز، به عربی با اعراب کامل است.

استاد، علاوه بر ترجمه کامل این سه بخش بر آن ها تعلیقاتی ادبی - تاریخی دارد که در پایان آمده است.

۱۶. جنایات تاریخ: اجتماعی، انتقادی، علمی و در موضوع خود بی نظیر، تهران، کتابفروشی حافظ، ۱۳۲۷، جلد اول، ۱۱۲ صفحه، جلد دوم ۹۰ صفحه و جلد سوم، ۱۰۴ صفحه.

استاد در این کتاب سه جلدی که برای هر یک عنوان مستقلی برگزیده، درباره مباحث گوناگونی سخن گفته است. می توان کتاب را بیشتر از نوع دفاعیه ها و ردیه ها منظور داشت تا بحثی درباره موضوعی معین. مطالب و مباحث کتاب متفرق است و بیشتر حول سه مقوله است: ۱. تاریخ صدر اسلام؛ ۲. ریشه های اختلافات میان مذاهب اسلامی؛ ۳. اشارات انتقادی و صریح به وضع جامعه و نابسامانی های آن.

استاد در اهداییه کتاب خود نوشته است: «کتاب خود را به این اجتماع، اجتماع کثیف و دین برانداز که بدبختانه خودم هم در آن زندگی می کنم، تقدیم می نمایم»، که گویای عرق دینی ایشان و نابسامانی آن دوران است. درد دین و شور جوانی از همه سطور کتاب پیداست. استاد با صراحت و جسارت - که مدتی موجب توقیف جلد اول کتاب نیز شد - آن چه را نادرست و تحریف حقیقت و قلب واقعیت می داند، محکوم می کند و می کوشد نظرهای مخالف را سست کند. ظاهراً کتاب،

انعکاس گسترده‌ای میان قشرهای مختلف جامعه داشته است. برخی به شدت آن را تأیید کرده و پاره‌ای کسان آن را توهین به خود دانسته و حکومت نیز آن را مدتی توقیف کرده است. ارزش انتقادی و جامعه‌شناختی زمینه‌نگارش کتاب، بیش از ارزش تاریخی آن است و چه بسا پاره‌ای مباحث و نظریات ارائه شده در آن امروزه مورد قبول استاد نیز نباشد.

آنچه استاد در مقدمه انقلاب بزرگ درباره طه حسین جوان و طه حسین پیر نوشته است - که یکی بی پروا و دیگری دست به عصاست - درباره خود ایشان نیز صادق است و مطالعه آثار امروزی استاد، گویای راه درازی است که استاد در این راه پیموده است.

عناوین عمده جلد اول چنین است: فدک و خیبر، محاصره و مقاومت، علی کجاست؟ واگذاری، بامداد شوم، در سقیفه چه خبر است؟، سری به خانه پیغمبر بزنیم، باز هم جنایت، دفاع از حقیقت، لغزش‌های دو استاد، فرق الشیعه از کیست؟، خلیلی و پرتو اسلام، جنون و لوحه افتخار یا سندر سواپی!

سرفصل‌های جلد دوم با عنوان «جنایتکاران چه می‌اندیشند؟» بدین شرح است: خاموشی بیجا، سراب تقریب، نامه طنطاوی، اقدام غاصبانه، نطق آتشین، پیغمبران ارث نمی‌گذارند!، در راه دلجویی، حاتم بخشی‌ها، یک سند مذهبی، عوام فریبی، خاتمه و نتیجه و کشور مذهبی.

جلد سوم که عنوان آن «مسند تجارت تا تخت سلطنت» و درباره نحوه به خلافت رسیدن خلیفه عثمان است، دارای این سرفصل‌هاست: خطر نزدیک است، مرد دندان طلایی، افسانه غرانیق، نومیدی، پیروزی ملت، مشاور عدالت نوین! یک گام دیگر به پیش، آیا فیروز جنایتکار بود؟ انتخاب دو درجه‌ای، شیادان موقع شناس، طرح عبدالرحمن!، در جلسه علنی.

استاد بر این کتاب‌ها نام خود را ننوشته است و به علامت سؤالی بسنده کرده است.

۱۷. حاجیان آمدند با تعظیم، کیهان فرهنگی، سال نهم، شماره پنجم، مرداد ۱۳۷۱، ص ۲۲-۲۰.

قسمت نخست گزارش سفر استاد در سال ۱۳۷۱ در این شماره آمده است. استاد در این جا با اشاره به ویژگی‌های سنی، تحصیلی و جسمی حاجیان، بر آن است تا مفهومی تازه از استطاعت بیان کند.

قسمت دوم این خاطرات در شماره بعدی این مجله (شهریور ۱۳۷۱، ص ۳۲-۳۴) منتشر شده است و در آن استاد از مکانیزه شدن قربانگاه و برگزاری کنگره مجمع تقریب و انعکاس آن سخن می‌گوید و با اشاره به تاریخچه این مجمع،

پیشنهادهایی برای معرفی درست شیعه ارائه می‌کند.

۱۸. چهره ناشناخته تشیع (در کتاب در راه خانه خدا، تهران، انتشارات و تبلیغات فرهنگ اسلامی، بی‌تاریخ)، ص ۸۳-۱۰۷.

استاد در این مقاله، تشیع را نه یکی از فرقه‌های اسلامی، بلکه عصاره اسلام حقیقی معرفی می‌کند و آن را پیش‌تاز مبارزه با ستمگری در همه اعصار می‌داند. سپس می‌کوشد تا به دو پرسش پاسخ دهد: نخست آن که، چرا تصور نادرستی از تشیع در اذهان مسلمانان غیر شیعی پدید آمده است. دیگر آن که، چرا سیر تکاملی تفکر شیعی متوقف شده و این نهضت که پرچمدار مبارزه با بیداد بوده، به رکود دچار شده است. از نظر ایشان، عملکرد برخی از شیعیان و زمامداری مدعیان تشیع، زمینه سرفت این نهضت را فراهم آورده‌اند.

این مقاله در کتاب آرام‌نامه (مجموعه مقالات تحقیقی و تقدیمی به استاد احمد آرام به اهتمام مهدی محقق، تهران، انجمن استادان زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۶۱، ص ۷۱-۷۹) نیز به چاپ رسیده است.

۱۹. در سرزمین وحی، کیهان فرهنگی، سال هشتم، شماره چهارم، مهر ۱۳۷۰، ص ۱۸-۲۰.

نخستین قسمت خاطرات سفر حج استاد در این شماره آمده است. ایشان با اشاره به خاطرات نخستین سفر خود، به مسائل تاریخی مرتبط با حج مانند علت نامگذاری شهر جده، به جده پرداخته و افسانه وجود قبر آدم و حواری در این شهر بررسی کرده است.

در دومین قسمت این سفرنامه که در شماره بعدی این مجله (آبان ۱۳۷۰، ص ۷۰-۷۳) به چاپ رسیده است، استاد از سرزمین خیبر، منطقه اُحد، مسجد قبا و عرفات سخن می‌گوید و با اشاراتی طنزآلود که گاه رشته سخن را می‌برد، اما بر ملاحظه آن می‌افزاید، بحث گزارش خود را دنبال می‌کند.

۲۰. در شهر نقش آفرینان، کیهان فرهنگی، سال پنجم، شماره پنجم، مرداد ۱۳۶۷، ص ۴۴-۴۹.

این نوشته، گزارش سفر استاد به چین و حاصل سفر ایشان در سال ۱۳۵۶ برای تدریس ادبیات فارسی به دانشگاه پکن است. استاد در این نوشته، از تصورات دوران کودکی خود درباره چین، وضعیت و تعداد مسلمانان چینی، دیدنی‌های این کشور مانند دیوار بزرگ، کتابخانه ملی و مسجد مسلمانان در شیان سخن می‌گوید.

۲۱. دعوت اسلامی در قرن پانزدهم هجری (در کتاب در راه خانه خدا، تهران، انتشارات و تبلیغات فرهنگ اسلامی، بی‌تاریخ)، ص ۶۳-۸۰.

اصل این سخنرانی به زبان عربی در کنگره الجزیره ایراد شده که به دست آقای سعید واعظ به فارسی ترجمه گشته است. استاد در این سخنرانی بر آن است تا موقعیت دعوت اسلامی را در قرن حاضر بررسی کند و به شبهات پاسخ گوید. از نظر ایشان، اسلام همزمان، دین و نظام سیاسی است و این دو بعد از یکدیگر تفکیک شدنی نیست. آن گاه با اشاره به نمونه های تاریخی و عصر طلایی اسلام و شیوه حکومتی مسلمانان می کوشد تا به دو پرسش پاسخ دهد: آیا حکومت اسلامی توانسته در جایی و در دوره ای خاص عدالت سیاسی و اقتصادی را برقرار سازد؟ چرا مسلمانان چنین زبون شده و عقب مانده اند؟

استاد به پرسش نخست پاسخ مثبت می دهد و تاریخ اسلام را گواه ادعای خود می شمارد. پاسخ پرسش دوم نیز از نظر ایشان ساده است. خداوند خود در قرآن بر این نکته تأکید کرده است که دگرگونی وضع مردمان، به دگرگونی درونی آنان وابسته است. ۲۲. دیدار با صاحب نظران، مجله حوزه، شماره بیست و چهارم، بهمن و اسفند ۱۳۶۶، صص ۱۴۶-۱۶۱.

استاد در این مصاحبه به سؤالات مصاحبه گر پاسخ می دهد، پاره ای از خاطرات خود را بیان می کند و به مقایسه میان روش های آموزشی حوزه و دانشگاه و محسنات و معایب هر یک می پردازد. همچنین نظر خود را درباره متون تاریخ اسلام و طبقه بندی و ارزش گذاری آن ها روشن می سازد، درباره نحوه شروع به تحقیق در تاریخ اسلام سخن می گوید و در پایان چکیده تجربیات خود را در زمینه لغت نامه نویسی و شیوه کار جمعی بیان می کند. وی در این مصاحبه، بزرگ ترین مشکل را در عرصه تحقیق کمبود محققان می داند.

۲۳. رویارویی استکبار با اسلام و پیامبران، فصلنامه مشکوه، شماره ۴، بهار ۱۳۶۶، صص ۴۴-۵۳.

در این مقاله کوتاه، استاد سیر مقاومت بزرگان قریش را در برابر دعوت پیامبر اکرم بازگو می گوید. آنان تا جایی که توانستند در مقابل این نهضت توحیدی ایستادند و چون ناگزیر به قبول آن شدند، سیرت جاهلی خود را ادامه دادند و بعدها به نام اسلام زمام امور مسلمانان را به دست گرفتند و باورهای جاهلی را زنده کردند.

۲۴. زندگانی علی بن الحسین علیه السلام، تهران، دفتر نظر فرهنگ اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۷۲، ۲۳۰ صفحه، چاپ اول، ۱۳۶۵.

معرفی یکی از امامان به دور از پیرایه ها و زدودن برچسب «بیمار» از او، تلاشی مأجور و سعی ای مشکور است. استاد در مقدمه کتاب، انگیزه نوشتن این زندگی نامه را بیان می کند. آن گاه در فصل اول القاب امام را نقل می نماید و سپس درباره مادر امام و افسانه دختر یزدگرد بودن او بحثی دقیق و تاریخی

پیش می کشد و آن را رد می کند.

استاد در بخش عمده کتاب، گزارشی از وضعیت اجتماعی آن زمان و زندگانی امام را در آن جامعه می نگارد و واکنش های حضرت را در قبال حوادث مختلفی مانند فاجعه کربلا و واقعه حره ثبت می کند. بیست صفحه از کتاب (۱۱۳-۱۳۳) به قصیده فرزاد در مدح امام و صحت انتساب آن و اقوال متعدد در این باره اختصاص دارد که بحثی خواندنی، لیکن کمی مفصل و از چارچوب کتاب خارج است.

استاد با نقل خصوصیات اخلاقی امام به معرفی آثار منسوب به ایشان می پردازد و در سه فصل رساله حقوق، صحیفه سجادیه و قرآن های مکتوب به خط امام را معرفی و درباره صحت انتساب آن ها به اختصار بحث می کند. ترجمه کامل رساله حقوق به قلم ایشان از دیگر فصل های کتاب است. در پایان، در باب سال وفات و فرزندان امام دو فصل آمده است. برای متمیم فایده، فهرست تفصیلی مطالب، کتاب نامه و نمایه کسان، شهرها، و کتاب ها به آخر کتاب افزوده شده است.

کتاب دلکش و خواندنی است، لیکن گاه مسیر بحث قطع شده است و بحثی دیگر- آن هم به تفصیل- به میان می آید، مانند بحث طولانی درباره قصیده فرزاد در متون کهن و تعداد ابیات آن و گویندگان احتمالی این قصیده و مدوحان آن که به یکدستی مطلب لطمه زده است. شاید بهتر بود استاد دو روایت از زندگی امام سجاد عرضه می کرد؛ گزارشی ساده و مستقیم و به دور از نقض و ابرام برای عموم و تحلیلی دقیق و نقل و نقد اقوال و آرای دیگران برای محققان.

۲۵. زندگی فاطمه زهرا علیها السلام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ هیجدهم، ۱۳۷۳، ۲۹۱ صفحه، چاپ اول ۱۳۶۲.

این کتاب در پنج بخش فراهم شده است: بخش نخست که مفصل ترین بخش کتاب است، زندگانی حضرت زهرا علیها السلام را از تولد تا وفات در برمی گیرد. دومین بخش با عنوان «برای عبرت تاریخ»، گزارشی است از آن چه بر سر مسلمانان بر اثر جنگ های قومی و قبیله ای و ترک اهل بیت آمد. سومین بخش «گزیده هایی از شعرهای شاعران شیعی عربی زبان» را در سوگ حضرت زهرا تا قرن هشتم در بر دارد. در این بخش شمه ای از احوال شاعران، متن و ترجمه اشعارشان آمده است.

چهارمین بخش، به نام «دختر پیغمبر در شعر فارسی»، شاعرانی مانند ناصر خسرو، سنایی، قوامی، رازی، خواجوی کرمانی، ابن یمین فریومدی و ابن حسام، معرفی و اشعارشان در مدح و سوگ آن حضرت طی بیست و هشت صفحه آمده است. پنجمین و فرجامین بخش کتاب به نام «فرزندان فاطمه»،

شرح حال حضرت زینب - با تفصیل بیشتر - و ام کلثوم با اختصار آمده است و گفت و گواز زندگانی امام حسن و امام حسین (علیهما السلام) به کتاب های دیگر از همین مجموعه واگذار شده است. فهرست تفصیلی، کتاب نامه و نمایه کسان، کتاب ها، تیره ها و مکان ها در پایان کتاب آورده شده است.

استاد، کتاب خود را متواضعانه گزارشی از زندگانی دختر پیامبر قلمداد می کند، لیکن در حقیقت فراتر از آن است و مؤلف با استناد به منابع دست اول و نقل و نقد اقوال و آرا، معیاری برای فهم حوادث و تحلیل آن ها به دست می دهد. ساختار و بافت کتاب بسیار خوب است، اما توجه به چند نکته زیر شاید بی فایده نباشد:

اولاً: استاد نه صفحه (۲۴ - ۳۲) راجع به سن حضرت فاطمه علیها السلام و تاریخ ولادت ایشان بحث و اقوال متعارضی را نقل می کند و در پایان این بحث را زاید دانسته، ورود به آن را از باب رعایت سنت تاریخ نویسان می داند، لیکن بی هیچ ضرورتی هنگام سخن از شب زفاف حضرت زهرا درباره این که زنی که نزد ایشان بود، اسماء بنت عمیس بود یا اسماء دیگری، چهار صفحه (۶۹ - ۷۲) بحث می کند. حال آن که این بحث نیز طبق همان معیار چه بسا زاید باشد.

ثانیاً: ایشان به گونه ای استطرادی و با حاشیه رفتن حدود هفت صفحه (۴۷ - ۵۳) راجع به شرق شناسان و احتیاط در استفاده از تحقیقاتشان و لزوم بازنگری در آن ها بحث می کنند که از چهارچوب کتاب خارج است.

ثالثاً: در پاره ای موارد ارجاعی وجود ندارد. (ص ۱۲۰) یا آنکه ناقص است (ص ۷۰).

رابعاً: استاد در مواردی از قضاوت بر اساس دست یافته های خویش، خودداری می کند و به نوشتن «در این اگر مگری می رود و حقیقت را خدا می داند» (ص ۱۴۳)، بسنده می کند.

با این حال، باید قضاوت نهایی را در باب ارزش این کتاب به خوانندگان سپرد. انتشار و فروش بیش از دوپست و ده هزار نسخه از آن طی یازده سال گذشته، بهترین تقدیر از نویسنده است و دست مرزادی به او.

۲۶. شرح لغات و مشکلات دیوان انوری، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۶۴، چاپ اول، ۱۳۵۸.

استاد، با توجه به دشواریابی معانی اشعار انوری و دشواری لغات آن، به این شرح دست یازیده است. ایشان در مقدمه سی و چهار صفحه ای خود، در باره انوری، مختصات شعری او، اعتقادات و فراز و نشیب زندگی اش، بحثی مفصل دارد و می کوشد منحنی زندگی هنری او را رسم کند. استاد، تمام اشعار انوری را شرح نمی نماید، بلکه به شرح ابیات مشکل

بسند می کند. ایشان پس از توضیح ابیات دشوار قصاید و مقطعات انوری، در بخشی به نام «تقدی کوتاه بر شرح های دیوان انوری»، شروح این دیوان را معرفی می کند و برخی برداشت ها و تفسیرهای ناصواب آن را برمی شمارد.

وجود تعلیقات، فهرست آیات و احادیث و امثال عرب و فهرست تفصیلی لغات معنی شده در متن و کشف الایات از امتیازات این کتاب به شمار می رود.

۲۷. شرح مثنوی، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۳، جزو چهارم، ۳۹۸ ص.

استاد، کار ناتمام مرحوم بدیع الزمان فروزانفر را در شرح اجمالی مثنوی و توضیح دشواری های آن ادامه داده و چهارمین جزو این شرح را به شیوه او در سه جزو اول دفتر یک فراهم آورده است. این جلد شامل شرح ابیات مثنوی از بیت ۳۰۱۳ تا پایان دفتر اول است. استاد پس از نقل قطعه ای از مثنوی، لغات دشوار آن را شرح می دهد و آن گاه آن را به تریب می کند و تلمیحات، اشارات و نکات مندرج در آن را روشن می سازد و گاه مصدر آن را مشخص و عین داستان را از آن نقل می کند. با توجه به مخاطبان کتاب که عمدتاً دانشجویان هستند، شارح همه جا کار را به اختصار پیش می برد و از اطناب، فرو رفتن در چاه نسخه بدل بازی و درگیر شدن با الفاظ غریب و نقل وجوه مختلف می پرهیزد. در پایان کتاب نمایه ای شامل آیات، اعلام، تعبیرات، مکان ها و کتاب های این جزو و سه جزو پیشین آمده است که بر ارزش آن می افزاید.

جما داشت استاد با نوشتن مقدمه ای ممتع، برداشت ها و تأثرات خود را از مولانا و مثنوی در این کتاب بیان و وام خود را نسبت به این جام جان نما ادا کند؛ هر چند که به قول ایشان: «سال نیرو گرفته و توان کم شده و فراموشی قوت یافته است».

۲۸. الشعر، فی الاخلاق و المجتمع، رأی الشریعه فیه (در کتاب همایی نامه: مجموعه مقالات علمی و ادبی تقدیم شده به استاد جلال الدین همایی، زیر نظر مهدی محقق، تهران، انجمن استادان زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۵۵، صفحه ۳۱۳-۳۲۳.

مقاله استاد به زبان عربی و درباره ماهیت شعر، و وظیفه و نقش آن در جامعه و نظر اسلام در باب آن است. استاد اثر شعر را در نفوس بی مانند او و وظیفه اش را خدمت به مصالح جامعه می داند و معتقد است که همه ادیان الهی هدف شعر را تقویت مبانی اخلاق فردی و اجتماعی می دانند.

۲۹. شیر زن کربلا یا زینب، دختر علی (ع)، نوشته دکتر عایشه عبدالرحمن بنت الشاطی، تهران: مشعر، ۱۳۷۲، ۱۳۷ صفحه.

این کتاب در سال ۱۳۳۲، هنگامی که استاد مقیم بروجرد بودند، ترجمه شده است. نویسنده از بانوان محقق مصری است

که درباره زنان بزرگ صدر اسلام کتاب های متعددی نوشته است. این کتاب نیز جزئی از آن مجموعه به شمار می رود و مؤلف با نثری ادبی به گزارش تاریخ پرداخته و رویدادهای تاریخی را در قالبی شاعرانه باز گفته است. مترجم با امانتی در خور ستایش - و حذف مطالبی بسیار جزئی که در مقدمه نیز اشاراتی به آن دارد - مطالب کتاب را به فارسی برگردانده است.

این کتاب تقریباً همزمان به قلم دیگران با حذف و اضافاتی ترجمه شده است. مانند بانوی کربلا، ترجمه سید رضا صدر (قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱، ۲۱۲ ص) که تاریخ اتمام ترجمه آن ۱۳۳۱ است و مشخص نیست که قبل از ترجمه استاد منتشر شده یا پس از آن؛ و زینب بانوی قهرمان کربلا، ترجمه و نگارش حبیب چایچیان و مهدی آیت الله زاده نائینی (تهران، امیر کبیر، چاپ پانزدهم، ۱۳۷۰، ۱۹۱ ص) که مترجمان در پایان مقدمه چاپ اول، تاریخ ۱۳۳۲ را نوشته اند.

سرفصل های عمده کتاب بدین شرح است: پدران و اجداد، دوران کودکی اندوهناک، آزر تندباد، هجرت، دلیل قافله، به سوی بیابان مرگ، شیرزن کربلا، قافله اسیران، سفر آخرین، خونخواه و بانگ جاویدان.

۳۰. عرشیان بانگ «و لله علی الناس» زند، تهران، مشعر، ۱۳۷۱، ۱۳۶ صفحه، عنوان روی جلد: عرشیان.

عنوان کتاب برگرفته از قصیده خاقانی است و مصراع دوم آن چنین است: «پاسخ از خلق، سمعنا و اطعنا شنوند».

مباحثی را که استاد در مجلات گوناگون گذر ایام نوشته بود، در این کتاب در یک قالب ریخته و به صورت نوشته ای بلند درآورده است. در این کتاب، درباره مفهوم استطاعت، وضعیت جغرافیایی و سیاسی عربستان سعودی، زندگی و نظریات محمد بن عبدالوهاب، مکه معظمه، حاکمان مکه، مسجد الحرام، خانه کعبه، حجر الاسود، کعبه قبل از اسلام، مساجد و مکان های مقدس مکه، عرفات، مدینه منوره، تاریخ مدینه، مسجد النبی و دیگر مساجد این شهر، اطلاعات کوتاه و مفیدی به خواننده داده می شود و بدین سان از مجهولاتش درباره حج و حرمین کاسته می گردد.

۳۱. فاطمه (ع)، دختر محمد (ص) به قلم نویسنده جنایات تاریخ، تهران، کتابفروشی حافظ، بی تاریخ، جیبی، ۱۰۸ صفحه.

این کتاب احتمالاً در سال ۱۳۲۹ نوشته شده و در سال ۱۳۳۰ منتشر شده است. استاد مانند کتاب جنایات تاریخ از تصریح به نام خود، روی گردان است و به تعبیر «نویسنده جنایات تاریخ» اکتفا می کند. ایشان در مقدمه ده صفحه ای خود با عنوان «منظور

ما از این کتاب» پس از اشاره به نابسامانی فرهنگی و تبلیغات ضد شیعی در آن روزگار، انگیزه خود را از نوشتن چنین کتابی بیان می کند: «می خواهم خوانندگان گرامی از مطالب حساس آن نتیجه بگیرند، آن ها را با زندگی خود و خانواده خود مقایسه کنند و ببینند در کجا عقب مانده اند. تصور کنند دستور زندگی خانواده می خوانند نه کتاب تاریخی».

مؤخره کتاب نیز حمله تندی به رژیم شاه و فعالیت علنی بهائیان در ایران شیعی و سکوت دست اندرکاران در این باره است. لحن کتاب صریح است و استاد به مقایسه اوضاع صدر اسلام و جامعه ایرانی در دهه سی می پردازد و به کژروی های فرهنگی و سستی در مبانی دینی اشاره می کند. فصول کتاب بدین شرح اند: در دامان پدر، هنگام زناشویی، خواستگاری، در خانه شوهر، مرگ پدر، زهرادر مسجد، شکایت به مجمع عمومی، در بستر بیماری، ملاقات سیاسی، در آغوش مرگ، وصیت نامه و به امید آینده.

۳۲. قرآن صامت از زبان قرآن ناطق، کیهان اندیشه، شماره ۲۸، بهمن و اسفند ۱۳۶۸، ص ۸۹-۹۲.

در پاسخ به درخواست مدیر مسئول این مجله برای ارسال مقاله ای در باب «اثر قرآن، در ادب فارسی» استاد این کار را به سبب گستردگی موضوع سخت دشوار می داند و می نویسد که از نخستین شاعران پارسی گو تا آخرین آن ها، به نحوی از این کتاب آسمانی متأثر بوده اند. لیکن برای متمیم فایده، بخش هایی از نهج البلاغه و ترجمه آن به قلم ایشان نقل می کنند.

۳۳. محیط ادب: مجموعه سی گفتار به پاس پنجاه سال تحقیقات و مطالعات سید محمد محیط طباطبایی، تهران، مجله یغما، ۱۳۵۷، ۴۸۰ صفحه.

این یادنامه به کوشش استاد شهیدی و آقایان حبیب یغمایی، محمد ابراهیم باستانی پاریزی و ایرج افشار فراهم آمده است و شامل سی مقاله از نویسندگان معاصر در زمینه های ادبی، تاریخی و کتاب شناختی است که به پاس خدمات فرهنگی استاد محیط طباطبایی فراهم آمده است.

۳۴. معجم بحار: عزمی بزرگ در کاری بزرگ تر، کیهان فرهنگی، سال اول، شماره چهارم، تیر ماه ۱۳۶۳.

استاد، تصمیم مؤسسه فرهنگی آستان قدس رضوی را برای تهیه معجم بحار الانوار می ستاید و آن را کاری لازم می شمارد و جملاتی هم در عظمت بحار و علامه مجلسی می نویسد.

گفتنی است که ظاهراً این مطرح معلق ماند و مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی (وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم) مستقلاً این طرح را در دستور کار گذاشت و تا کنون شش

جلد از معجم را منتشر ساخته است و به زودی سه جلد دیگر آن را منتشر خواهد کرد و احتمالاً باقی مجلدات (این معجم ۱۰ جلدی خواهد بود) تا پایان سال ۷۴ منتشر خواهد شد. این معجم سرانجام به فرجام رسید، لیکن همزمان با آن معجم دیگری به سرپرستی مهندس برازش منتشر شد.

۳۵. نشست با اندیشمند فرزانه، دکتر سید جعفر شهیدی، کیهان فرهنگی، شماره اول، سال اول، فروردین ۱۳۶۳، ص ۳-۱۲. در این نشست که آقایان دکتر گرجی، دکتر محقق، دکتر موسوی بهبهانی، دکتر پورجوادی، دکتر حاکمی و حسین خدیو جم حضور دارند، استاد از زندگی، تحصیلات، تألیفات و تجربیات خود سخن می گوید. انگیزه گرایش خود را به ادبیات و تاریخ اسلام بیان می کند و به مقایسه میان نظام آموزشی حوزه و دانشگاه می پردازد و رهنمودهایی در این باره ارائه می دهد و پیشنهاد می کند که در مقطع فوق لیسانس و دکتری، آموزش به شیوه حوزه و کمتر روحیه مدرک گرایی حاکم باشد.

۳۶. نظر اسلام و علمای آن در تربیت نسل جوان (در کتاب در راه خانه خدا، تهران، انتشارات و تبلیغات فرهنگی اسلامی، بی تاریخ)، ص ۴۷-۶۰.

ترجمه سخنرانی استاد به زبان عربی در الجزایر است. استاد در این مقاله تضاد و تقابل میان دو نسل پیر و جوان را امری طبیعی می داند و شواهدی از اراده می کند که همواره پیران از جوانان گله مند بوده اند و آنان را با خود و گذشته می سنجیده اند و بر روزگار سپری شده حسرت می خورده اند. در این بحث، استاد از مسئولیت متقابل والدین و فرزندان و حدود آن در قرآن سخن می گوید و نظریات تربیتی بزرگانی چون ابن مسکویه و غزالی را نقل می کند. استاد در پایان، نتیجه می گیرد که قرآن راهنمایی های کلی در این باره ارائه داده و از ورود به جزئیات خودداری کرده است. تطبیق این کلیات بر هر زمانی به عهده ما است و از پدران و مادران خواسته شده با تسامح بیشتری با فرزندان خود برخورد کنند و دیدگاه های خود را بر آنان تحمیل نکنند.

۳۷. نقدی تاریخی و ادبی بر میمیه فرزددق، فصلنامه مشکوه، شماره ۳، تابستان ۱۳۶۲، ص ۱۰۰-۱۳۱.

در این مقاله که در مجموعه مقالات از دیروز تا امروز و زندگانی علی بن الحسین نیز به چاپ رسیده است، درباره صحت انتساب این قصیده به فرزددق و تعداد دقیق ابیات آن بحث می کند.

۳۸. نگاهی به تقریب و تاریخچه آن (در تقریب مذاهب اسلامی، شماره چهارم، ویژه نامه هفتمین کنفرانس بین المللی وحدت اسلامی، شهریور ۱۳۷۳) ص ۳۲-۳۴.

در پاسخ به سؤالات مجله درباره راه های تقریب، استاد این متن را نوشته اند. در این نوشته کوتاه درباره مفهوم تقریب میان

مذاهب، ضرورت و پیشینه آن سخن می گوید و پاره ای از فعالیت های خود را در این زمینه بازمی گوید و پیشنهادهایی برای موفقیت در این راه ارائه می کند.

۳۹. و لله علی الناس حج البیت (در کتاب در راه خانه خدا، تهران، انتشارات و تبلیغات فرهنگی انقلاب اسلامی، بی تاریخ) ص ۹-۲۴.

گزارش گونه ای از سفر حج استاد در سال ۱۳۵۵ به همراه ملاحظاتی در باب فلسفه حج و مقایسه ای میان انجام این فریضه در گذشته و حال است. استاد در این مقاله، از مفهوم استطاعت سخن می گوید و آن را فراتر از استطاعت مالی و جسمی دانسته، اخلاق و علم را ملاک تحقق استطاعت حقیقی می شمارد. استاد، همچنین تأثرات خویش را از مشاهده مراحل انجام این فریضه با استناد به پاره ای اشعار بیان می دارد.

۴۰. یادنامه علامه امینی، تهران، مؤسسه انجام کتاب، ۱۳۶۱، ۵۷۶ صفحه، چاپ اول ۱۳۵۱.

این یادنامه مجموعه مقالات تحقیقی است که به اهتمام دکتر شهیدی و استاد محمد رضا حکیمی فراهم شده است. در آغاز قرار بود این یادنامه در دو جلد تدوین شود و وعده آن در جلد اول داده شد، لیکن انتشار جلد دوم میسر نگردید.

مقالات این مجموعه به ترتیب وصول و درج عبارتند از: کتابشناسی / احمد آرام، هجده هزار عالم / محمد پروین گنابادی، فهرست شیخ منتجب الدین / سید موسی شبیری زنجانی، سیمای انسان صالح در تربیت اسلامی / حسین رزمجو، سیر تدریجی علم مصطلح الحدیث (علم درایه) / کاظم مدیر شانه چی، چند سند درباره سید جمال الدین / محمد گلبن، نقش شخصیت ها در امید و تحرك انسان ها / محمد تقی جعفری تبریزی، آیات موزون افتاده قرآن کریم / مهدی اخوان ثالث، جلوه های تشیع در تفسیر کشف الاسرار / دکتر محمد مهدی رکنی، الغدیر و وحدت اسلامی / مرتضی مطهری، ابن ابی الحدید / عبدالمحمد آیتی، قیاس از نظر عامه و خاصه / دکتر سید جواد مصطفوی خراسانی، نثر بیهقی / دکتر علی اکبر فیاض، حسین منی و انا من حسین / محمد باقر بهبودی، قرآن و اقبال / احمد احمدی بیرجندی؛ چهار کتاب اصلی علم رجال / آیت الله سید علی خامنه ای؛ غدیریه های فارسی / دکتر سید ضیاء الدین سجادی، تحقیق عقاید و علوم شیعی / دکتر عبدالجواد فلاطوری، نجوم در فلسفه ارسطو / غلامعلی حداد عادل و چهار صد کتاب در شناخت شیعه / محمد رضا حکیمی.

استاد در مقدمه ای دو صفحه ای خود، چگونگی و محدوده کار را توضیح و فهرست های تفصیلی و نمایه ها را به جلد دوم که چاپ نشد - ارجاع داده اند.